

УДК 811.161.2'373

НОВЕ СЛОВО В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Ганна Дидик-Меуш. Комбінаторика української мови XVI-XVIII століть: теорія, практика, словник. – Львів, 2018. – 688 с.

Лариса Кислюк

*Інститут української мови НАН України,
вул. М. Грушевського, 4, 01001 Київ, Україна,
тел.: (044) 279 20 37*

Сьогодні в Україні важко переоцінити важливість глибоких і неупереджених наукових розвідок, присвячених історії української мови. Мовознавці опрацьовують і публікують пам'ятки української мови (серед останніх видань у серії “Пам'ятки української мови” вийшли “Луцька замкова книга 1560–1561 рр.” (2013), “Бучацьке Євангеліє XIII ст.” (2016), “Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр. Книга 1” (2017) та “Акти Полтавського полкового суду 1683–1750. Книга друга” (2017)), укладають історичні словники (триває видання “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” у 28 випусках) і, що важливо, зростає обсяг наукових досліджень українських писемних текстів. Традиції української історичної школи, закладені й розвинені, зокрема, у працях П. Житецького, О. Шахматова, А. Кримського, М. Сумцова, Л. Булаховського, Л. Гумецької, В. Німчука, продовжують видані за останні роки монографії О. Ніки “Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст.” (2009), Л. Гнатюк “Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції” (2010), І. Фаріон “Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива” (2015), З. Купчинської “Стратиграфія архаїчної ойконімії України” (2016), С. Гриценко “Динаміка лексики української мови XVI–XVII ст.” (2017). Логічним продовженням цієї низки праць є рецензована монографія Ганни Дидик-Меуш “Комбінаторика української мови XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник”, яка щойно побачила світ (2018).

Привертає увагу той факт, що лінгвісти найчастіше звертаються до мовного матеріалу періоду XVI–XVII століть, дотримуючись тієї чи іншої періодизації української мови. Авторка рецензованої монографії розширює часові межі аналізованого мовного матеріалу до XVIII століття, аргументуючи, що XVI–XVIII століття об'єднують і розквіт, і занепад “другого золотого віку українського письменства” (с. 22). У праці реалізовано підхід вивчення мовних явищ через тексти, які є виявом мовної практики того чи того часового періоду, на противагу вивченню моделей системи мови як теоретичної абстракції. Такий підхід, викладений у першому розділі, зумовив увагу дослідниці до: 1) тексту як інструменту комунікації, 2) квантитативних відношень як вагомого чинника мовної еволюції, 3) визнання

синхронної та діакронної варіативності мови, 4) мовної норми з толерантним ставленням до правильного й девіацій, у координатах двох систем, старішої й новішої, які, за П.Гардом, завжди співіснують (сс. 48-49). Проаналізовано близько 2000 текстів історичних пам'яток різної стильової, жанрової й територіальної належності. Найбільше серед них текстів ділового стилю, зокрема актові книги, які в частині судових записів свідчень є фактично унікальними записами живої мови тих часів передусім території Лівобережної Гетьманщини та Брацлавського воєводства, а також документи Львівського Ставропігійського братства.

У другому розділі авторка обґрунтовує вибір термінів з нового для української лінгвістики напряму комбінаторної лінгвістики, яка вивчає синтагматичний план мови і мовлення. Цей напрям актуалізував ідеї Ф. де Соссюра про синтагматику як сферу вивчення лінійних відношень мовних одиниць у другій половині ХХ ст. на потребу розв'язання завдань машинного перекладу. Сучасні дослідники розрізняють синтагматичні відношення одиниць системи мови як "валентність" одиниць (термін прийшов із хімії) та одиниць мовлення як "сполучуваність", інакше кажучи валентність є потенційною сполучуваністю реальних мовних одиниць, а сполучуваність одиниць у тексті є реалізацією їхньої валентності. Такого розрізнення чітко дотримано й у монографії (сс. 59-61). Якщо в українському мовознавстві використано ідеї комбінаторної лінгвістики у працях із морфеміки й словотвору (зокрема у "Словнику афіксальних морфем" (1998) використано валентні зв'язки морфем у слові з кількісними параметрами вживання їх у мові), то позиційні властивості лексичних одиниць дотепер залишалися недослідженими, тому в монографії зроблено акцент на вивченні комбінаторної лексикології. Вперше такий підхід запропоновано й на матеріалі історичних текстів, де словосполучення розглянуто як синтаксему, яка виникає в процесі текстотворення (с.109).

Ад'єктивно-субстантивні словосполучення (як найбільш регулярні, продуктивні, частотні в українській мові з найтіснішим зв'язком між компонентами) Ганна Дидик-Меуш досліджує з позицій комбінаторної лінгвістики на матеріалі корпусу із майже 40000 таких словосполучень (с.103). Увагу зосереджено передусім на кваліфікаційній та обмежувальній функціях та номінаційному потенціалі атрибутивного компонента – ад'єктива. Важливість такого функційного підходу, де значення одиниці підпорядковане функції, яку виконує ця одиниця, переконливо показано на прикладі номінаційного потенціалу ад'єктива *великий*, який сполучується з цілим масивом субстантивів у двох основних своїх значеннях: 1) 'великий, значний за розміром, площею, об'ємом, кількістю' (*войско великое*, всього 130 прикладів) і 2) 'великий, значний за силою, інтенсивністю або ступенем вияву' (*чудо великое*, всього 150 прикладів) (сс. 117-131), а також їхніх форм компаратива та суперлатива (сс. 131-136). У тексті третього розділу ретельно описано ад'єктиви у складі ад'єктивно-субстантивних словосполучень за основною функцією ад'єктива (первинною чи вторинною), за здатністю його наповнювати текст (залежно від стилю та жанру) і за сполучуваністю та послідовністю в атрибутивному ланцюжку (с. 138). Аналіз текстового матеріалу дав підстави дослідниці стверджувати, що велика кількість ад'єктивно-субстантивних словосполучень виконує первинну – номінативну функцію слова і саме завдяки ад'єктиву (як, наприклад, у виразі *цалого умислу* 'при повному розумі', яке входить до розлогого синонімічного ряду (с. 144).

Дуже важливими є спостереження про розташування ад'єктивів у ад'єктивно-субстантивних словосполученнях. Якщо в тексті йдеться про порядок або послідовність їх у синтагматичному ланцюжку, то на рівні системи мови вивчення ліво- і правосторонньої валентності ад'єктива відносно субстантива (іменника) є виявом типології української мови. Авторка проаналізувала майже 300 атрибутивних ланцюжків, вибраних із різножанрових текстів XVI–XVIII ст. й засвідчила, що “лише у 40% випадків ад'єктиви-атрибутиви в лінійних ланцюжках “дотримуються” встановлених закономірностей, а в 60% проаналізованих ланцюжках виявлено порушення традиційного порядку послідовності ад'єктивів-атрибутивів” (с. 162). Таким чином, праця відкриває подальші перспективи у пошуку відповідей, зокрема щодо причин порушення традиційного порядку. Г. Дидик-Меуш підставово вважає головною причиною “комунікаційну інгерентність мовця”, тобто важливість, значущість, істотність ознаки, висловленої ад'єктивом, у сприйнятті мовця в конкретній ситуації. Отже, традиційний порядок, який є типологічною ознакою українського синтаксису, виявляється достатньо гнучким. Тому дослідження й аналіз текстів пам'яток (зокрема контекстів комбінаторного історичного словника, про який йтиметься далі) є перспективним у різних аспектах, зокрема, для вивчення залежності позиції ад'єктива відносно субстантива в словосполученні від стилю та жанру тексту, території та часу написання тексту тощо.

У четвертому розділі ад'єктивно-субстантивні словосполучення в українській мові XVI–XVIII ст. піддано аналізу з погляду комбінаторної лексикології та синтаксису. Йдеться передусім про лексичну сполучуваність, зокрема в когнітивно-культурологічному аспекті, таких важливих для тогочасного українця понять як, скажімо, *душа, сердце, умысль*. Авторка виявила, що з 85 ад'єктивів у цих сполученнях лише 2 – *чистый* та *злый* є спільними для всіх трьох понять, що загалом відображає світоглядну опозицію “добро – зло”. Категорія оцінки як мовна універсалія є характерною для переважної більшості аналізованих словосполучень (на взірць зі стрижневими іменниками *вѣра, надѣя, любовь*). Контексти засвідчили, що тогочасні автори текстів використовували й оказіональні сполуки й лексичні новотвори, метафори як засіб створення нових яскравих образів, таким чином сучасному читачу унаявлено мовну динаміку не лише в діахронії, а й синхронії зрізу XVI–XVIII ст. Безперечним позитивом роботи є унаочнення результатів ретельного й глибокого аналізу величезного за обсягом матеріалу в схематично-графічних зображеннях ад'єктивно-субстантивної сполучуваності, які ілюструють дистрибутивний контекст того чи іншого номінатива.

Спостереження й ретельний аналіз текстів дають вдумливого досліднику багату картину функціонування й розвитку мови, яку можна вивчати з різних аспектів. До прикладу, про лексему *чоловѣк* ‘людина, особа, чоловік’, яку проаналізовано в тріаді *Богъ – чоловѣк – церковь*, авторка пише, що у понад 95% різнотипних словосполучень *чоловѣк* функціонує з атрибутивами (с. 235-237). На підставі аналізу контекстів, уведених до глосарію ад'єктивів зі стрижневою лексемою *чоловѣк*, зроблено висновок, що особливістю функціонування таких сполучень є “наявність синонімів-дублетів – однослівних назв” (*безумний чоловѣк – безумець, багатий чоловѣк – багач*) (с.255). Дериватологам-славістам це явище добре знайоме як універбація. О. В. Ісаченко ще 1958 р. назвав це явище “семантичною “конденсацією”, а терміном “універбація” підкреслював наслідок цього процесу – “згущення семантичного змісту в одному слові”. І словосполучення-мотиватор, і

однослівний дериват функціують паралельно на певному синхронному зрізі мови. В українській мові, як зауважувала Н. Клименко, найчастіше атрибутивне словосполучення згортається в слово з основою-атрибутом та суфіксом, який перебирає функцію іменника зі збереженням семантичної еквівалентності твірного словосполучення і похідного слова. Г. Дидик-Меуш це явище показує на історичному матеріалі як характерне для української мови XVI–XVIII ст.

Важливим підсумком вивчення лексичної сполучуваності ад’єктивно-субстантивних словосполучень в українській мові XVI–XVIII ст. є побудова дослідницею шкали комбінаторної (композиційної) семантики залежно від ступеня вивідності семантики із суми значень компонентів словосполучення від вільних через проміжні (перехідні) до повністю ідіоматичних одиниць (с. 274). Найскладнішими й водночас найцікавішими для аналізу є композиційно невільні vs мовно вільні словосполучення у текстах пам’яток, наприклад, зі стрижневими компонентами *судь* ‘судовий орган’, *листь* ‘королівський привілей, королівське розпорядження’ та ін., оскільки серед них багато тогочасних термінів, які важко розмістити в запропонованій шкалі, а також етикетних, клішованих словосполучень тощо. Саме цю групу словосполучень докладно проаналізовано в розділі.

Ганна Дидик-Меуш є не лише досвідченим істориком мови, а й досвідченим лексикографом, співавтором у колективі укладачів випусків “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” у 28 випусках та “Українські краєвиди XVI – XVIII століть. Слово – текст – словник” (2015). Тому ідея Комбінаторного історичного словника, унікального в сучасній лексикографії, виникла на солідному ґрунті роботи з колосальними обсягами історичного матеріалу, за допомогою методики й у спосіб, який ніхто з дослідників (наскільки відомо) дотепер не застосовував на історичному мовному матеріалі. Такий унікальний досвід став неоціненним у доборі матеріалу й виборі методів його дослідження. У п’ятому розділі детально викладено принципи й завдання створення комбінаторного історичного словника, зокрема, “відобразити зміни в семантичній структурі слова того чи іншого періоду” (с. 325), відтворити “зв’язки слова зі всіма наявними в мові поширювачами” у системному комбінаторному словнику (тезаурусі), адресованому передусім фахівцям-філологам (с. 357). Запропонований “Комбінаторний словник української мови XVI – XVIII століть” є історичним, комбінаторним, тлумачним (частково – перекладним та енциклопедичним), реєстровим словом у якому є ад’єктив. Словникову статтю форматовано за такими зонами: 1) реєстрове слово; 2) варіанти реєстрового слова; 3) значення; 4) ілюстрація (словосполучення); 5) покликання на джерело з паспортизацією; 6) цитата-ілюстрація (с. 360). У Додатку подано фрагмент такого словника, який стане не лише практичним виходом аналізу великого масиву історичного матеріалу, а й матиме значення як самостійна лексикографічна праця та стане підґрунтям для подальших теоретичних досліджень. Цей проект, як перший в українській лексикографії словник такого типу, вартий окремих рецензій, які він, поза сумнівом, матиме, коли побачить світ окремим виданням.

Про фундаментальність і ретельність дослідження свідчить і те, що із загального обсягу книги в майже 700 сторінок, половину займають позиції опрацьованих джерел, словників, довідників, наукової літератури, таблиці з інтерпретацією сполучуваності в українській історичній лексикографії, а найбільше – фрагмент тексту “Комбінаторного словника української мови XVI–XVIII століть”

(майже 200 с., і то лише на А-Б), тобто заявлений підзаголовок книги “теорія, практика, словник” повністю реалізовано.

Після прочитання монографії Г. Дидик-Меуш залишається велика надія, що попри непоправні втрати для українського мовознавства за останній час, коли відійшли у вічність світлої пам’яті В. Німчук, Н. Клименко, Н. Хобзей, українська мовознавча (зокрема історична) наука в добрих руках їхніх учнів і колег. І такі праці, як рецензована книга Г. Дидик-Меуш, не лише вселяють, а й зміцнюють такі сподівання.